

مطالعات تاریخ فرهنگ؛ پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ
سال سوم، شماره‌ی دهم، زمستان ۱۳۹۰، صص ۱۵۶-۱۳۳

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات

علی محمد ولوی،^{*} خدیجه سهرابزاده^{**}

چکیده

این پژوهش به بررسی چگونگی رفتار اصحاب شاخص حاضر در غزوات پرداخته است. تعدد جنگ‌های دوران اقامت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در مدینه و گزارش‌های تاریخی مربوط به آن، زمینه‌ی مناسبی برای بررسی میزان همراهی اصحاب و دسته‌بندی آن‌ها را فراهم کرده است. با توجه به این‌که عامل اقتصادی تأثیر شایان توجهی در عملکرد افراد دارد، در مقاله‌ی حاضر همبستگی میان این عامل و میزان همراهی اصحاب در غزوات مورد بررسی قرار گرفته است.

این تحقیق با روش کمی و مبتنی بر اسلوب فراوانی سنجی و سنجشناصی انجام، و داده‌های تحقیق در قالب جداول و نمودارهایی ارائه شده است. بر این اساس با الهام از برخی الگوهای سنجشناصی جدید، به بررسی فراوانی اصحاب در یکی از پنج سنج همراه کامل، همراه حداقلی، نیمه همراه، همراه حداقلی و غیره همراه پرداخته شده است.

بر اساس نتایج به دست آمده، رابطه‌ی معناداری میان میزان همراهی اصحاب در غزوات و وضعیت اقتصادی آن‌ها وجود دارد. بالاترین درصد میزان حضور افراد در سنج‌های اول و دوم، مربوط به اقسام متوسط اقتصادی است و پس از آن اقسام بالای اقتصادی قرار دارد. اما در سنج‌هایی که به عدم همراهی گراش دارند، نسبت فراوانی میان اقسام بالای اقتصادی در مقایسه با دو دسته‌ی دیگر، افزایش چشمگیری دارد.

واژه‌های کلیدی: سنجشناصی رفتاری، اطاعت پذیری از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، مشارکت مؤثر و مشارکت غیر مؤثر، اقسام اقتصادی.

* استاد دانشگاه الزهرا (س). (v.am144@yahoo.com).

** کارشناس ارشد تاریخ دانشگاه الزهرا (س). (sohrabzade@gmail.com).

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۸/۱۵ – تاریخ تأیید: ۹۱/۱۱/۰۳

مقدمه^۱

پس از هجرت پیامبر اکرم صلی الله علیه به مدینه و تأسیس حکومت اسلامی در آن شهر، برای بقا و پیشرفت اسلام و استادگی آن در برابر شرک و توطئه‌ی مشرکان، امر «جهاد» به عنوان یکی از مهم‌ترین واجبات تشريع و حضور و همراهی در غزوات بر همه‌ی مسلمانان الزامی شد. کثرت جنگ‌ها و فعالیت‌های نظامی در آن دوران، سبب می‌شود تا غزوات به عنوان زمینه‌ای حساس جهت بررسی میزان همراهی اصحاب مورد توجه قرار گیرد. تحقیق حاضر در پی بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی اصحاب شاخص بر چگونگی مشارکت آنان در غزوات و ایجاد همبستگی میان این دو متغیر است. قرآن کریم، پیامبر اکرم صلی الله علیه را نیکوترین الگو برای بشریت و سیره‌ی او را بهترین راه سعادت معرفی کرده است. تأکید این کتاب در فرمان بری مسلمانان از رسول خدا صلی الله علیه سبب تعیین این موضوع به عنوان مهم‌ترین شاخصه در بررسی چگونگی رفتار اصحاب شده است. افزون بر بحث اطاعت‌پذیری، کیفیت حضور اصحاب در فعالیت‌های نظامی و میزان فعالیت و مشارکت آنان در معركه‌های جنگی، عامل دیگری در تعیین وضعیت همراهی آنان در غزوات در نظر گرفته شده است.

جامعه‌ی آماری ۱۲۴ نفره‌ی مورد بررسی در این تحقیق دربرگیرنده‌ی آن گروه از اصحابی است که در عصر پیامبر صلی الله علیه و یا بعد از آن، به نوعی از شاخصیت برخوردار بودند. نزدیکی به رسول خدا صلی الله علیه، اشتهر، تأثیرگذاری (مثبت یا منفی) در فعالیت‌های نظامی و تحولات سیاسی جامعه، حضور مؤثر در عرصه‌های مختلف و... از عوامل مهم در تعیین صحابی شاخص در نظر گرفته شده است. بنابراین شخصیت‌های شاخص شرکت‌کننده در غزوات، اکثریت قاطع کسانی هستند که نقش فرهنگی، سیاسی و نظامی بارزی در جامعه ایفا کردند. با حضور برخی از زنان صحابه در غزوات و رو در رویی مستقیم برخی از آنان با دشمن، به رغم عدم تکلیف جهاد بر زنان، همکاری‌های آنان در بسیاری موارد با

۱. لازم به ذکر است که این مقاله حاصل پژوهش گسترده‌ای است که امکان ارائه همه شواهد و مدارک پژوهش در این مقاله وجود ندارد. علاوه‌مندان می‌توانند جهت اطلاع بیشتر از شواهد و مدارک به نشانی زیر مراجعه کنند:

خدیجه سهرا بزاده، «سنخ‌شناسی رفتاری صحابه‌ی شاخص حاضر در غزوات با تکیه بر الگوی سنخ‌شناسی قرآن»، به راهنمایی دکتر علی‌محمد ولوی، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهرا(س)، ۱۳۸۹.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۳۵

شاخصه‌های مورد نظر قابلیت انطباق نیافته و از همین رو از نوع‌شناسی عملکرد زنان حاضر در غزوات صرف نظر شده است.

لازم به تأکید است که منظور از همراهی در این تحقیق، همراهی و مشارکت در غزوات است و هدف تحقیق، به هیچ وجه ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به رفتار اصحاب و کلیت آنان نیست؛ بلکه چنانچه پیشتر ذکر شد، به سبب این‌که بخش عمداتی از حیات اصحاب در کنار رسول خدا صلی الله عليه، به حضور آنان در غزوات سپری شد، در حد امکان کوشیده شده به مطالعه و عملکرد نظامی اصحاب و همراهی آنان در غزوات پرداخته شود.

این تحقیق با رویکرد توصیفی و با الگوبرداری از شیوه‌های سنج‌شناسانه بر مبنای عملکرد اصحاب حاضر در غزوات، به دسته‌بندی آنان پرداخته است. سنج‌شناسی از مباحثی است که امروزه مورد توجه محققان بسیاری قرار گرفته است؛ سنج^۱ به طبقه‌های از افراد گفته می‌شود که در چند صفت مهم؛ همانند و مشترکند و سنج‌شناسی^۲ به معنای مطالعه و طبقه‌بندی منظم و نظاممند افراد براساس وجه مشترک آنان است.^۳ این شیوه که ریشه در نظام رده‌بندی^۴ زیست‌شناسان دارد، به عنوان یکی از راه‌های مطالعه‌ی روش‌مند در مطالعات اجتماعی، مورد توجه بسیاری از عالمان حوزه‌ی علوم اجتماعی است. ویر، دورکیم، پارسونز، مرتون، هانس گرث و سی. رایت میلز از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان معاصر در این امر می‌باشند؛ هریک از آن‌ها بر اساس مبنا و چارچوب خاص و با ارائه‌ی شاخصه‌هایی به مطالعه‌ی گونه‌های اجتماعی پرداخته‌اند.

ویر با ارائه‌ی یک مدل سنج‌شناسانه از کنش‌های جهت‌دار انسان، آن را به چهار سنج:
کنش معطوف به ارزش، کنش معطوف به احساس، کنش معطوف به سنت و کنش معطوف به عقلانیت تقسیم کرده است.^۵ نوع‌شناسی مرتون، یک نوع‌شناسی از تعصب قومی است که از تقابل نگرش‌ها و رفتار نسبت به گروه‌های قومی ایجاد شده است. این نوع‌شناسی چهار نوع از اختلاط، تعصب و تبعیض را نشان می‌دهد: ۱- آزاداندیش و مساوات طلب در همه‌ی

1. Type

2. Typology/ Taxonomy

3. Abercrombie, S. Nicholas, s., Hill and B.S. Turner, (1994), *The penguin Dictionary of sociology*, London, p.433

4. Taxonomy

5. ماکس ویر، (۱۳۷۴)، اقتصاد و جامعه، ترجمه عباس منوجهری، مهرداد ترابی نژاد و مصطفی عmad زاده،

تهران: مولی، ص ۲۰.

شرايط ۲- آزاداندیش و مساوات طلب در شرایط مناسب ۳- غیر آزاداندیش و غیرمساوات طلب در موارد مناسب ۴- غیر آزاداندیش و غیرمساوات طلب در همه شرایط و موارد.^۱

هانس گرت و سی. رایت میلز، دو عالم حوزه‌ی روانشناسی اجتماعی، در بحث جهت‌گیری کنترل‌های اجتماعی، چهار سخن ارائه کرده‌اند. سخن اول: سخنی است که هنجار معینی را تأیید می‌کند و در رفتار خویش نسبت به آن وفادار است. سخن دوم: سخنی است که ظاهراً خود را با موازین تطبیق می‌دهد و در خلوت وجه مشترکی با آن‌ها ندارند. سخن سوم: مبین سخنی است که در لفظ، پایبند قواعد است، اما در عمل از آن طفره می‌رود. سخن چهارم: نه در قول و نه عمل پایبندی ندارد.^۲ سخن‌شناسی در علم تاریخ به ویژه موضوعاتی که نیازمند تبیین است، در وهله‌ی اول باعث نوعی مهندسی اطلاعات و داده‌ها شده و آنگاه می‌تواند کمک بایسته‌ای به تحلیل داده‌ها و تبیین امر یا حادثه‌ی تاریخی کند. بررسی زندگی اصحاب با استفاده از این شیوه، سبب شناخت بهتر و ضعیت آنان است.

لازم به توضیح است این رویکرد به وجه بارزی در سور مختلف قرآن مجید مطرح است، به نحوی که با زرفانگری قابل تعمقی نسبت به سخن‌شناسی مجموعه‌های مختلف و از جمله اصحاب پیامبر ﷺ اقدام شده است، اما با توجه به این‌که در سخن‌شناسی قرآن، نیات افراد هم به عنوان عنصری محوری در نظر گرفته شده است، و از آنجا که امکان شواهد مربوط به این موضوع در تاریخ وجود ندارد، باید از ادبیاتی متفاوت از ادبیات قرآنی استفاده کرد. از این‌رو، با الهام از سخن‌شناسی‌های دقیق قرآنی و بهره‌گیری از الگوهای مطرح امروز، الگوی جدیدی برای سخن‌شناسی اصحاب پیامبر ﷺ ارائه شده است که براساس آن اصحاب پیامبر ﷺ بر مبنای چگونگی عملکرد آنها در غزوات، در سخن: ۱- همراه کامل ۲- همراه حداکثری ۳- نیمه همراه ۴- همراه حداقلی ۵- غیرهمراه دسته‌بندی شده‌اند. هر یک از این سخن‌ها، طیفی از صحابه را در بر می‌گیرد که از نظر

۱. چارلز گروثز، (۱۳۷۸)، جامعه‌شناسی مرتون، ترجمه زهره کسایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، صص ۱۵۱-۱۴۷.

۲. هانس گرت و سی. رایت میلز، (۱۳۸۰)، منش فرد و ساختار اجتماعی (روان‌شناسی نهادهای اجتماعی)، ترجمه اکبر افسری، تهران: آگه، ص ۲۸۶.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۳۷

عملکرد تفاوت‌هایی میان آن‌ها وجود دارد، اما براساس اشتراکاتی، در یک سنت قرار داده شده‌اند. پس از بررسی فراوانی اصحاب در هریک از سنت‌ها، به بررسی همبستگی میان میزان همراهی و متغیر وضعیت اقتصادی پرداخته می‌شود. اگر چه نتایج حاصل از این سنت‌شناسی، در قالب اعداد و ارقام ارائه می‌گردد، اما تبیین و تحلیل این آمار، مبین حقایقی در حوزه مورد مطالعه خواهد بود. پرسش اساسی پژوهش حاضر این است که بسامد متغیر وضعیت اقتصادی در هریک از سنت‌های مورد نظر چگونه است؟

بررسی فراوانی اصحاب در هریک از سنت‌های مورد بررسی

در این بخش بر اساس نوع همراهی اصحاب پیامبر ﷺ در جنگ‌ها، به سنت‌شناسی و دسته‌بندی آن‌ها پرداخته و فراوانی آنان در این گونه‌ها مشخص می‌شود. قبل از انجام سنت‌شناسی، ضرورت شاخصه‌گذاری هریک از سنت‌ها بر مبنای گزارش‌های تاریخی مربوط به کیفیت حضور اصحاب در غزوات امری اجتنابناپذیر است. در تعیین شاخصه‌های مربوط به هر سنت با توجه به مراحل قبل، حین و بعد از جنگ، چنین محورهایی قابل طرح است:

(الف) مسئولیت‌پذیری و اطاعت از فرماندهی: چنانچه پیشتر اشاره شد این موضوع، اصلی‌ترین شاخصه در تعیین میزان همراهی اصحاب در نظر گرفته شده است. اطاعت از رسول خدا ﷺ در مقام فرمانده سپاه و نقش مهمی که این امر در پیروزی مسلمانان در برابر دشمن دارد، در هر سه مرحله‌ی جنگی قابل بررسی است. شجاعت و رشادت آنگاه که با روحیه‌ی تسلیم و فرمانبری فرد همراه شود، عاملی با اهمیت در همراهی با پیامبر ﷺ تلقی می‌گردد.

(ب) میزان حضور مؤثر در معركه‌ی جنگ: این امر در پیروزی مسلمانان در مبارزه اهمیت بسیار دارد. روحیه‌ی جنگاوری و شهادت‌طلبی که بدون آن، امکان غلبه بر دشمن وجود ندارد و اقداماتی نظیر: کشتن، مجروح کردن یا جراحت دیدن، شهادت، انجام مأموریت‌های نظامی، نگهبانی، تعقیب دشمن و... میزان حضور مؤثر فرد در جنگ را نشان می‌دهد.

(ج) از دیگر عوامل مؤثر در تعیین همراهی و مشارکت اصحاب، پشتیبانی‌های مالی و تدارکاتی و به عبارت دیگر همکاری در تهیه‌ی ساز و برگ نظامی و تجهیز عده و عده‌ی سپاه، شامل مواردی مانند همراه بردن اسب، زره، شمشیر، کمک به تأمین نیروی انسانی و

اموری از این قبیل است. باید توجه داشت که در این دوره، حضور فرد در غزوات، مستلزم فراهم ساختن لوازم جنگی از سوی خود او بوده و در نتیجه هر رزمندای با شرکت در جنگ، به نحوی در تهیی عده نیز مشارکت می‌کرد، اما به سبب پایین بودن سطح درآمد مسلمانان در آن دوران نسبت به دو شاخصه‌ی فوق از اهمیت کمتری برخوردار است.

قبل از تعریف و معرفی مصادیق سخن‌ها، باید اذعان داشت که به دلیل مشکلاتی نظیر فقدان اطلاعات جامع درباره‌ی صحابه و یا احیاناً کاستی در بررسی و مطالعه، دسته‌بندی‌های صورت گرفته شده از صحابه تا حد ممکن نشانگر نزدیک‌ترین وضعیت به فرد و نه قطعی‌ترین وضعیت وی بوده است. نکته‌ی دیگر آن که در رفتارشناسی اصحاب، آنچه حائز اهمیت است، نوع همراهی و نه مدت آن است. با این بیان، غزواتی مورد بررسی قرار می‌گیرد که فرد به صورت بالقوه امکان شرکت در آن را یافته بود. در ادامه به تعریف و معرفی مصادیق این سخن‌ها پرداخته می‌شود.

(۱) همراه کامل: به فردی اطلاق می‌شود که به طور کامل از فرمان‌های پیامبر ﷺ اطاعت کرده و در جنگ‌هایی که امکان حضور در آن‌ها برایش فراهم شده، مشارکت فعالی انجام داده باشد. ممکن است عواملی چون اعزام به مأموریت از جانب رسول خدا ﷺ، فقر مالی و نیافتمندی ساز و برگ نظامی و سرپرستی از خانواده و...، مانع حضور او در میدان جنگ شده باشد، اما این غیبت به معنای بی‌اعتنایی یا شانه خالی کردن از تکلیف جهاد تلقی نمی‌شود و در یک جمع‌بندی کلی باید گفت که حضور همراه کامل در جنگ‌ها در اکثر موارد، حضور فعالی بوده و به ندرت رفتاری همراه با انفعال یا سستی از وی گزارش شده است. با توجه به شاخصه‌های تعیین شده، چنین به نظر می‌رسد که ۳۴ نفر از جامعه‌ی آماری مورد بررسی، در زمرة‌ی همراهان کامل قرار می‌گیرند که نام‌های آنان به این قرار است: ابوبدجاهه، انس بن نضر بن ضمصم^۱، حارث بن صمه، حباب بن منذر، حمزه بن

۱. در بیعت انصار با رسول خدا ﷺ آنان متهدد به دفاع از پیامبر بودند تا در صورت حمله‌ی دشمنان به مدینه از ایشان دفاع کنند و همراهی آنان در جهاد ابتدایی الزامی نبود؛ (بن‌هشام، (بی‌تا)، السیرة النبوة، تحقیق مصطفی‌السقا و ابراهیم الأیاری و عبدالحفیظ شبی، بیروت: دارالعرف، ص ۴۴۲)؛ انس و چند تن دیگر از انصار به این دلیل در بدر حضور نیافتند؛ (بن عبدالبر، (۱۴۱۲)، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، ج ۱، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: دارالجیل، ص ۱۰۸؛ ذهبی، (۱۴۱۳)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر والأعلام، ج ۲، تحقیق عمر عبدالسلام تدمیری، بیروت: دارالکتاب العربي، ص ۱۸۴) که این مسئله به عنوان عدم همراهی در نظر گرفته نشده است.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۳۹

عبدالمطلب، خارجه بن زید خبیب بن عدی، خراش بن صمه، زبیر بن عوام، زید بن حارثه، زید بن دئنه، سعد بن ربيع، سعد بن معاذ، سلمة بن اکوع، سهل بن حنیف، عاصم بن ثابت، عباد بن بشر، عباس بن عبدالمطلب، عباس بن عبادة، عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن رواحه، عبدالله بن جبیر، عبدالله بن طارق، عبدالله بن عمرو بن حرام، عبیده بن حارت، علی بن ابی طالب علیه السلام، عمار بن یاسر، مرثین ابی مرثد، محمدبن مسلمه، مخیریق، مصعب بن عمیر، معتب بن عبید، منذر بن عمرو، نوفل بن حارث.

۲) همراه حداکثری: به فردی گفته می‌شود که در برابر اوامر و دستورهای صریح و غیرصریح آن حضرت، فرمانبردار بوده و در صحنه‌های جنگی متعددی حضور یافته و نقش مؤثری ایفا کرده است، اما ضمن حضور و انجام وظایف متعدد در برخی موارد نه تنها مشارکت مؤثر و رشادت و دلاوری از او گزارش نشده، بلکه قرایینی مبنی بر سستی، فرار و یا غیبت وی از صحنه‌های جنگی وجود داشته است. بنابراین وجه تمايز عمدۀ میان همراه کامل و حداکثری عمدتاً مربوط به میزان مشارکت آن دو در معركه‌ی جنگ‌ها است.^۱ از مجموعه ۱۲۴ صحابی مورد بررسی در تحقیق حاضر، چنین به نظر می‌رسد که ۶۱ نفر در گونه‌ی دوم یا همراه حداکثری قرار بگیرند که نام آن‌ها بدین قرار است: ابوایوب انصاری، ابوبدره‌بن نیار، ابوبکر بن ابی قحافة، ابوذرغفاری، ^۲ابوسعید خدری، ابومرشد بن کناز،

۱. درباره‌ی دو تن از اعضای این سنخ، یعنی عبدالله بن جحش و اسامه بن زید گفتندی است که به سبب بروز پاره‌ای رفتارهای خودسرانه از آنان که در جای خود به آن اشاره خواهد شد، نمی‌توان رفتار آن دو صحابی را منطبق با شاخصه‌های همراه کامل دانست. ضمن آن‌که به سبب اطاعت‌پذیری و فرمانبری در سایر صحنه‌ها، نمی‌توان آنان را از مصاديق نیمه همراه و یا سایر سنخ‌ها نیز تلقی کرد. بنابراین از آنان در زمرة همراهان حداکثری نام برده شده است.

۲. بر پایه‌ی روایات موثقی، ابوذر از جمله افراد مخلص و راست کردار رسول خدا صلی الله علیه شناخته شده و همواره مورد تایید آن حضرت قرار گرفته است؛ (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵)، الإصابة في تمييز الصحابة، ۷، تحقیق عادل احمد عبدالمحجود و علی محمد موضو، بیروت: دارالكتب العلمية، ص ۱۰۸؛ بررسی رفتار نظامی ابوذر از مدت زمان حضور او در مدینه، به جز چند مورد نشان‌دهنده‌ی حضور بر جسته و فعل او در صحنه‌های نظامی عصر رسول خدا صلی الله علیه نیست. بر اساس گزارش منابع، وی تنها در سه غزوه‌ی فتح مکه، حنین، تبوك و سریه‌ی کرز بن جابر حاضر شد؛ (البلاذری، ۱۴۱۷)، انساب الأشراف، ج ۱۱، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر، ص ۱۵؛ واقدی، (۱۴۰۹)، المغازی، ج ۳، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: اعلمی، ص ۸۹۶؛ ابن سعد، (۱۴۱۰)، الطبقات الکبری، ج ۲، تحقیق محمدعبدالقدیر عطا، بیروت: دارالكتب العلم، ص ۱۲۵؛ المقدسی، (بی‌تا)، البیه و التاریخ، ج ۵، بورسید: مکتبه الثقافة الدينية،

ابوموسی اشعری، ابو عبیده بن جراح، ابو عیسی بن جبر، ابو ھیشم بن تھان، ارقم بن ابی ارقم، اسامه بن زید،^۱ اسماء بن حارثه، اسید بن حضیر، انس بن مالک، بدیل بن ورقاء، بریده بن حصیب، بشیرین سعد، بلال بن حارت، بلال بن ریاح، ثابت بن اقرم، جابرین عبدالله، جابر (جبر) بن عتیک، جبار بن صخر، حارثه بن نعمان، حرام بن ملحان، حذیفة بن یمان، خالدین ابی بکیر، خباب بن ارت، خزیمه بن ثابت، خوات بن جبیر، زیادبن لبید، زیدبن ثابت، سالم مولی ابوجذیفة، سائب بن عثمان، سعدبن عبید، سعید بن زید، سعدبن ابی وقاص، سعدبن زید اشهلی، سلمان فارسی، سلمه بن اسلم، سلیطبن قیس، شجاعبن وهب، صهیب بن سنان، طلحه بن عبیدالله، عبدالله بن مسعود، عبدالله بن جحش،^۲ عبدالله بن عبدالله بن ابی، عبدالله بن عمر، عکاشه بن محسن، عباده بن صامت، عتبه بن غروان، عماره بن حزم، عویم بن ساعدة، فروہین عمرو، قتاده بن نعمان، قطبه بن عامر، قیس بن سکن، معاذ بن جبل، مقدادین عمر و نعیم بن مسعود.

۳) نیمه همراه: به فردی اطلاق می شود که در محور مسئولیت پذیری و فرمانبری از رسول خدا صلی الله علیه، در مقایسه با همراه کامل و حداکثری، از تواضع و تسليیم کمتری برخوردار

ص ۹۵؛ المغازی، ج ۲، ص ۶۳۷) با توجه به این که رفتار نظامی و مشارکت فرد در جنگ یکی از شاخصه های مهم در این تحقیق در نظر گرفته شده است، بر این اساس وی در زمرة همراهان حداکثری قرار گرفته است. بیشتر مطرح شده از هدف از انجام این تحقیق، بررسی چگونگی مشارکت فرد در غزوات است. این توضیح همچین درباره تنبیه از اصحاب با فضیلت پیامبر صلی الله علیه از جمله: بلال، سلمان فارسی، مقداد نیز صدق می کند که از تکرار آن خودداری می شود.

۱. درباره مشارکت نظامی اسامه باید گفت که وی با وجود صغیر سن، پس از آنکه اجازه حضور در فعالیت های نظامی یافت، به خوبی در عرصه های جنگی مشارکت کرد، علت قرار گرفتن او در سنخ همراه حداکثری، به عملکرد او در سریه بشیر بن سعد به فذک مربوط است که او در آن سریه برخلاف نظر فرمانده خود در کشتن نهیک بن مرداس، یکی از مشرکان، به تعقیب او رفت و با وجود گفتن شهادتین وی را به قتل رساند؛ این کار سبب ملامت از سوی رسول خدا صلی الله علیه و پسیمانی وی شد؛ (المغازی، ج ۲، ص ۷۲۴؛ السیرة النبویة، ج ۲، ص ۶۲۲؛ الاستیعاب، ج ۳، ص ۱۳۸۶) با وجود این مسئله نمی توان او را از همراهان کامل که همواره مطیع و فرمانبر رسول خدایند، قرار داد.

۲. نحوه عملکرد او در سریه نخله که برخلاف دستور رسول خدا صلی الله علیه صورت گرفت و منجر به کشته شدن فردی در ماه حرام شد؛ (السیرة النبویة، ج ۱، ص ۴۰۵؛ الطبقات الکبری، ج ۴، ص ۱۰۲؛ انساب الأشراف، ج ۱، ص ۳۳۵) سبب می شود توان وی را برغم مشارکت مؤثر در صحنه های جنگی، از مصادیق همراه کامل قرار داد.

بوده و در مقابل اوامر صریح و غیرصریح رسول خدا صلی الله علیه ایستادگی کرده و یا اعتراض‌هایی از وی ضبط شده باشد. رفتارهای خودسرانه و بدون کسب اجازه از پیامبر صلی الله علیه، از دیگر شاخصه‌های رفتاری نیمه همراه است. در محور رشادت و دلاوری نیز گفتنی است که گاهی همکاری‌های خوب و حتی رشادت بسیار برجسته در میدان‌های جنگی از این صحابی گزارش شده است، اما به سبب رعایت نشدن شاخصه‌ی اول، در یک برآیند کلی از مجموعه‌ی شاخصه‌های مورد بررسی، نمی‌توان عملکرد وی را متناسب با عملکرد همراه کامل و حداکثری دید.

با مطالعه‌ی رفتار مجموعه ۱۲۴ صحابی، چنین به دست آمد که شاخصه‌های رفتاری ۱۲ تن از آنان با مشخصات مطرح در این سخن، شباهت دارد که در ادامه به معرفی آنان پرداخته می‌شود. أبو حذیفة بن عتبة^۱، ابو لبابه بن عبد المنذر^۲، ابو هریره^۳، حاطب بن ابی بلتعة^۴، حسان بن ثابت^۵، خالد بن ولید^۶

۱. صرف نظر از ذکر گزارش‌های مربوط به کیفیت مشارکت ابو حذیفة در جنگ‌ها، ایستادگی او در مقابل دستور پیامبر صلی الله علیه مبنی بر پرهیز از کشتن بنی هاشم در میدان بدر؛ (الطبری، ۱۳۸۷)، تاریخ الأسماء والملوک، ج ۲، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث، ص ۴۵۰) سبب نیمه همراه تلقی شدن او شده است.

۲. موارد متعددی از نافرمانی و ایستادگی ابو لبابه در مقابل دستورهای پیامبر صلی الله علیه وجود دارد که می‌توان به افشاء مجازات بنی قریظه؛ (المغازی، ج ۲، ص ۵۰۷) یعنی به درخواست پیامبر صلی الله علیه در پخشیدن خرمائی به یتیمی؛ (همان، ج ۱، ص ۲۸۱؛ ج ۲، ص ۵۰۵) و تخلف وی از حضور در توبک اشاره کرد؛ (تاریخ الإسلام، ج ۲، ص ۶۵۱؛ محمد بن یوسف الصالحی الشامی، ۱۴۱۴)، سبل الهدی و الرشاد فی سیرہ خیر العباد، ج ۵، تحقیق عادل احمد عبد الموجود و علی محمد موعوض، بیروت: دارالكتب العلمیه، ص ۴۷۸).

۳. فعل نبودن او در غزوات و به ویژه فرار وی از میدان جنگ؛ (المغازی، ج ۲، ص ۷۶۵) سبب قرار گرفتن او در سخن نیمه همراه شده است.

۴. نیمه همراه بودن حاطب بن ابی بلتعة مربوط به رفتار او در ماجرای فاش ساختن تصمیم پیامبر در فتح مکه است؛ (همان، ص ۷۹۷)

۵. هیچ گونه سخن یا رفتاری مبنی بر نافرمانی حسان از رسول خدا صلی الله علیه گزارش نشده، اما به دلیل غلبه‌ی ترس بر وی که مانع حضور او در صحنه‌های جنگی می‌شد؛ (ابن قتيبة، ۱۹۹۲)، المعارف، تحقیق ثروت عکاشة، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ص ۳۱۲؛ المقریزی، ۱۴۲۰)، امتناع الأسماع، ج ۶ تحقیق محمد عبدالحمید النیسی، بیروت: دارالكتب العلمیه، ص ۱۷۳) نمی‌توان او را از مصادیق همراه کامل و حتی جداکثری قرار داد.

۶. روحیه‌ی نظامی و جنگاوری خالدین ولید سبب واگذاری مسئولیت‌های نظامی بسیاری به وی در مدت زمان حضور در کنار رسول خدا صلی الله علیه شد، اما اقدام او در جریان بنی جذیمة، که به قتل عام اهالی

سعد بن عباده^۱، عبدالله بن ابی حدرد اسلامی^۲، عثمان بن عفان^۳، عمر بن خطاب^۴، عمرو بن امیة ضمری^۵، عمرو بن عاص^۶.

مسلمانان آن قبیله منجر و سبب ابراز از جار رسول خدا صلی الله علیه شد؛ (تاریخ الأُمَّةِ وَ الْمُلُوکِ، ج ۳، ص ۶۶؛ تاریخ الإسلام، ج ۲، ص ۵۶۸-۵۶۷) نشانی روشنی بر عدم پای بندی او به اجرای فرامین پیامبر صلی الله علیه است و در تبیجه با مینا قرار دادن چنین رفتاری او سنتیت بیشتری با نیمه همراه خواهد داشت.

۱. ضمن این که موارد متعددی از همکاری سعد در غروات گزارش شده است، به سبب بروز رفتارهایی از جمله ابراز تارضایتی از نحوی تقسیم غنایم حنین و تردید در درستی رفتار پیامبر صلی الله علیه در آنجا؛ (تاریخ الأُمَّةِ وَ الْمُلُوکِ، ج ۳، ص ۹۳؛ إمتاع الأسماع، ج ۲، ص ۳۴) نمی‌توان وی را از مصاديق دو سخن اول به شمار آورد.

۲. همکاری عبدالله بن ابی حدرد با خالد در کشتن اسیران جزیمة؛ (الطبقات الكبرى، ج ۲، ص ۱۱۲؛ ابن حبیب، (بی‌تا)، المعبیر، تحقیق ایلزه لیختن شتیتر، بیروت؛ دارالآفاق الجديدة، ص ۲۱۵؛ تاریخ الأُمَّةِ وَ الْمُلُوکِ، ج ۳، ص ۶۸) و بی‌اعتنایی به دستور فرمانده در غطفان، سبب نیمه همراه خواندن او شده است.

۳. حضور عثمان در غروات با رشادت و دلاوری چندانی همراه نبود، نمونه‌هایی از سنتی و یا فرار او از میدان‌های جنگی چون احد گزارش شده است؛ (المغازی، ج ۱، ص ۲۷۹؛ تاریخ الأُمَّةِ وَ الْمُلُوکِ، ج ۲، ص ۵۲۲؛ ابن سید الناس، (۱۴۱۴)، عيون الأنتر فی فنون المغازي و الشمائل و السیر، ج ۲، تعلیق ابراهیم محمد رمضان، بیروت؛ دارالقلم، ص ۳۵)؛ همچنین مواردی چون اصرار در شفاعت عبدالله بن سعدین ابی سرح که پیامبر صلی الله علیه دستور کشته شدن او را صادر کرده بود؛ (المغازی، ج ۲، ص ۸۵۵) و بر زبان آوردن سخنانی در حنین که نشان از عدم تواضع و فروتنی او در برابر اقدام پیامبر صلی الله علیه در تقسیم غنایم آن میدان دارد؛ (همان، ۶۹۶؛ انساب ألاشراف، ج ۹، ص ۳۸۷؛ إمتاع الأسماع، ج ۹، ص ۲۸۳)؛ با این وصف شاخصه‌های رفتاری عثمان با نیمه همراه سنتیت بیشتری دارد.

۴. برخی از شاخصه‌های رفتاری نیمه همراه از جمله فرار از میدان جنگ از جمله در احد و حنین؛ (المغازی، ج ۱، ص ۲۹۵ و ۲۹۷؛ ج ۲، ص ۶۰۹؛ انساب الأشراف، ج ۱۰، ص ۳۰۰؛ المغازی، ج ۳، ص ۹۰۴) و نیز پاره‌ای گزارش‌ها در عدم تبیعت وی از دستورهای رسول خدا صلی الله علیه ظنی: سرباز زدن از دستور پیامبر صلی الله علیه در جریان رفتن نزد قریش در حدیبیه؛ (همان، ج ۲، ص ۶۰۰؛ تاریخ الأُمَّةِ وَ الْمُلُوکِ، ج ۲، ص ۶۳۱)؛ اعتراض به پیمان صلح حدیبیه؛ (المغازی، ج ۲، ص ۶۰۷)، درخواست از پسر مهیل بن عمرو در کشتن پدرش، بدون کسب اجازه از آن حضرت؛ (همان، ص ۶۰۹) سبب قرار گرفتن عمرین خطاب در سخن نیمه همراه شده است.

۵. عمرو بن امیة در بسیاری از جنگ‌ها حضور مؤثری از خود به نمایش گذاشت، اما رفتار خودسرانه‌ی او در قتل دو فرد بنی عامری که پیامدهای ناخوشی به بار آورد و مقدمه‌ای برای جنگ بنی نضیر شد؛ (همان، ج ۱، ص ۳۵۱؛ السیرۃ النبویۃ، ج ۲، ص ۱۸۶؛ ابن کثیر، (۱۴۰۷)، البلایہ والنہایۃ، ج ۴، بیروت، دارالفکر، ص ۷۴)، سبب شده تا وی از مصاديق نیمه همراه به شمار رود.

۶. به سبب وجود گزارش‌هایی مبنی بر انجام کارشکنی از جمله در ذات السلاسل عليه علیه السلام؛ (قطب راوندی، (۱۴۰۹)، الخرائج و الجرائم، ج ۱، قم، مدرسه امام مهدی، ص ۱۶۷؛ شیخ حسن دیلمی، (۱۴۱۲)،

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۳

۴) همراه حداقلی: این فرد در پایین‌ترین نقطه از محور همراهی با رسول خدا صلی الله علیه قرار دارد. جنبه‌های انفعالی یا غیر مؤثر رفتار او در غزوات، بر جنبه‌های مؤثر و فعال آن غالب است. همراه حداقلی به جز مواردی که بی‌تأثیر از روحیه‌ی جنگاوری و عصبیت قبیله‌ای وی نیست، رشادت و حمیتی در معركه ایفا نمی‌کند. گاهی به سبب شهرت یا مقبولیت، مسئولیت‌هایی از جانب رسول خدا صلی الله علیه بر عهده‌ی او گذاشته و یا با دادن وام همکاری‌هایی از او گزارش شده است، اما در مجموع نمی‌توان همکاری او را همکاری مستمر و پیوسته دانست و یا رشادت و حمیت چندانی از او مشاهده کرد. ابوسفیان بن صخر، اقیع بن حابس، حوطیب بن عبدالعزی، سهیل بن عمرو، صفوان بن امية، عباس بن مرداس، عبدالله بن ابی‌ریعه، عبینه‌بن حصن، فرمان‌بن حارت و معاویه‌بن ابوسفیان در شمار همراهان حداقلی در این تحقیق قرار گرفته‌اند.

۵) غیرهمراه: غیرهمراه به شخصی اطلاق می‌شود که به بهانه‌های مختلف از حضور در میدان جنگ شانه خالی کرده باشد و به رغم آن‌که در برخی موارد گزارش‌هایی از حضور او در غزوات وجود دارد، اما عمدۀ مشارکت غیرهمراه، به حضور فیزیکی او در میدان جنگ خلاصه می‌شود و نه تنها این فرد هیچ اقدام مؤثری انجام نداده، بلکه مواردی از کارشکنی و نافرمانی وی از دستورهای رسول خدا صلی الله علیه، شایعه‌افکنی و تضعیف روحیه‌ی مجاهدان ضبط شده است. از دیگر مختصات رفتاری غیرهمراه، امتناع از برداخت زکات و صدقه و یا کمک به تجهیز سپاه با وجود تمکن مالی، بازداشت اتفاق کنندگان از اتفاق و به سخره گرفتن آنان است. از میان صحابه‌ی مورد بررسی، ویژگی ۷ صحابی بر شاخصه‌های فوق منطبق شده است که اسمی آنان به این شرح می‌باشد: اوس بن قیطی، ثعلبہ بن حاطب، جدین قیس، زید بن لصیت، عبدالله بن ابی، عبدالله بن نبیل، معتب بن قشیر. جدول و نموداری که در ادامه خواهد آمد، نشانگر فراوانی اصحاب در هر یک از سنت‌های پنج‌گانه‌ی مورد بررسی است.

برشاد القلوب إلی الصواب، ج ۲، قم: شریف رضی، ص ۲۴۷؛ نام او نیز در ردیف نیمه همراهان قرار گرفته است.

جدول شماره ۱- فراوانی اصحاب در هریک از گونه‌های مورد بررسی

درصد	تعداد	سنخ
۲۷.۴	۳۴	همراه کامل
۴۹.۲	۶۱	همراه حداقلی
۹.۷	۱۲	نیمه همراه
۸	۱۰	همراه حداقلی
۵.۷	۷	غیرهمراه
۱۰۰	۱۲۴	مجموع

بررسی وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص حاضر در غزوات

تحقیق در امور مالی اصحاب به دلیل فقدان منابع مستقل در این باب، امری مشکل است و با مطالعه‌ی آثار متعدد، صرفاً می‌توان به کلیتی از وضعیت عمومی و سطح زندگی اصحاب و در اکثر موارد از طریق اطلاعات غیرمستقیم به وضعیت اقتصادی آنان پی‌برد. با توجه به شرایط زمانی دوران مورد بررسی، از طریق شاخصه‌هایی چون ثروت، دارایی‌های منقول و غیرمنقول، نوع اشتغال و مواردی نظری: میزان صدقات و کمک‌های مالی اصحاب تا حدودی به وضعیت اقتصادی آنان پی‌برد. افزون بر این موارد، به سبب وابستگی و تأثیر متقابل پایگاه اقتصادی و اجتماعی افراد به یکدیگر، نسب و موقعیت فرد در قبیله نیز تا حدود زیادی در درک جایگاه اقتصادی آنان مؤثر است. نکته‌ی لازم به ذکر آن‌که در این پژوهش، وضعیت اقتصادی اصحاب در دوران قبل از بعثت رسول خدا صلی الله علیه به رسالت مبنای بررسی و مطالعه قرار گرفته است. بر اساس تقسیم‌بندی کلی، می‌توان اصحاب را از نظر اقتصادی در یکی از سه دسته‌ی: پایگاه بالای اقتصادی، پایگاه متوسط اقتصادی و پایگاه پایین اقتصادی قرار داد.

۱) اصحاب با پایگاه بالای اقتصادی:

حضور فرد در رده‌های بالای اجتماعی مانند زعامت و ریاست قبیله، اشتغال به مشاغلی مانند تجارت یا کشاورزی در سطح کلان که تجارت عمده‌ای شغل متمولان مکه و بخصوص بزرگان قریش بود و کشاورزی هم در میان بزرگان انصار رواج داشت. نیز دارایی‌هایی چون املاک، زمین، چارپا، به ویژه اسب در سطح وسیع؛ کمک‌های مالی اصحاب به

صورت وام برای تهیه‌ی ابراز و آلات جنگی یا تأمین نیروی انسانی از جمله اموری است که می‌تواند به عنوان شاخصه‌های توانمندی اقتصادی و بالابودن پایگاه بالای اقتصادی اصحاب در نظر گرفته شود. با توجه به موارد گفته شده افرادی که در ادامه به نام آن‌ها اشاره می‌شود، در زمرة اصحاب با توان بالای اقتصادی قرار می‌گیرند: ابوسفیان بن حرب، ابوالباهی بن عبدالمنذر، ابوهیشم بن تیهان، اسیدبن حضیر، اقرع بن حابس، اوس بن قیظی، زیادبن لبید، بدیل بن ورقاء، بردیل بن حصیب، بلال بن حارث، ثعلبة بن حاطب،^۱ جد بن قیس، حارثه‌بن نعمان، حسان بن ثابت، حویطب بن عبدالعزی، خارجه‌بن زید، خالدبن ولید، خزیمه‌بن ثابت، زیدبن لصیت، سعدبن ریبع، سعدبن عبادة، سعدبن معاذ، سلیط بن قیس، سهیل بن عمرو، صهیب بن سنان،^۲ عباده‌بن صامت، عباس بن عبادة، عباس بن عبدالمطلب، عباس بن مرداس، عبدالله‌بن ابی بن سلول، عبدالله‌بن ابی ریبعة، عبدالله‌بن رواحة، عبدالله‌بن عبدالله‌بن ابی، عبدالله‌بن نبتل، عمروبن عاص، عویم‌بن ساعدة، عینه‌بن حصن، صفوان‌بن امیه، فروه‌بن عمرو، مخیریق، مصعب‌بن عمیر،^۳ معاویه‌بن ابوسفیان، منذرین عمرو، نعیم‌بن مسعود، نوفل بن حارت.

۱. او از کسانی بود که با وجود دارایی و ثروت، از رسول خدا صلی الله عليه و آله و آله و آله درخواست مال کرد. پیامبر صلی الله عليه و آله و آله و آله به او مالی بخشید اما با درخواست دوباره‌ی وی، بر او خشم گرفت، و این می‌تواند نشانه‌ای بر بی‌نیازی و حتی برخورداری او از توان مالی بالا باشد، چنانچه برخی از مورخان نیز اشاره کرده‌اند که ثعلبة با وجود ثروت، از دادن زکات به کارگزاران خودداری کرد؛ (کمال الدین دمیری، *حیاة الحیوان الکبری*، ج ۱، بیروت؛ دارالکتب العلمیة، ص ۲۱۷).

۲. پدر یا عمومی صهیب از طرف خسروپرویز، فرماندار ابله بود که در انحراف اهلی رومی‌ها به آن ناحیه اسیر شد؛ (*الطبقات الکبری*، ج ۳، ص ۱۷۰؛ ابن الأئیر، *أسد الغابة فی معرفة الصحابة*، ج ۲، بیروت؛ دارالفکر، ص ۴۱۸)؛ برخی معتقدند صهیب در حالی که مال بسیاری با خود همراه داشت به مکه فرار کرد؛ (الاستیعاب، ج ۲، ص ۷۲۸) و به همین سبب هنگام مهاجرت به مدینه، قریش اموال او را به تصاحب در آوردند. بنا بر چنین شواهدی صهیب از پایگاه اقتصادی بالایی برخوردار بود.

۳. او قبل از پذیرش اسلام در خانواده‌ای اشرافی از قبیله‌ی قریش می‌زیست؛ اما با مسلمان شدنش از حمایت خانواده‌ی خود محروم شد و روزگار در تنگدستی گذراند؛ (*الطبقات الکبری*، ج ۳، ص ۸۶؛ با مالک قرار دادن زمان مسلمانی وی، می‌باشد او را از افسار بالا محسوب کرد.

۲) اصحاب با وضعیت متوسط اقتصادی:

افرادی در این دسته قرار گرفته‌اند که با توجه به ساختار اجتماعی حجاز از موقعیت‌های سیاسی، مدیریتی و قبیله‌ای برخوردار نبودند. این افراد با توجه به شرایط زندگی دوره‌ی مورد بررسی، در حد امکان از عهده‌ی تهیه‌ی معاش خود و خانواده‌اشان برآمدند؛ شواهدی چون داشتن وسیله‌ی حمل و نقل مانند اسب و شتر و در برخی موارد توان کمک مالی مختصر به دیگران یا تأمین لوازم و آلات جنگی تعداد محدودی از رزمندگان، انجام معاملات کوچک و نه چندان سود آور در سطح تجارت داخلی، می‌تواند به منزله‌ی برخورداری فرد از متوسط درآمد اقتصادی باشد. در مواردی که اطلاعات مستقیم یا غیرمستقیمی از وضعیت اقتصادی فرد به دست نیامد، نفس حضور فرد در میدان‌های کارزار که مستلزم تأمین لوازم جنگی مانند شمشیر، زره، تیر و کمان، اسب و شتر، و یا حتی لباس رزم توسط خود او بود، به منزله‌ی برخورداری نسبی او از امکانات اقتصادی تلقی شده است. ابوبرده بن نیار، ابوبکر بن ابی‌قحافه،^۱ ابوحدیفه بن عتبه، ابوعبیده بن جراح، ارقمن بن ابی ارقم، اسامه‌بن زید، بشیر بن سعد، جابر(جبرا) بن عتیک، حاطب‌بن ابی بلتعه، حباب‌بن منذر، حذیفه بن یمان، حمزه‌بن عبدالمطلب، خراش‌بن صمه، زبیر‌بن عوام، زید‌بن حارثه، زید‌بن ثابت، سعد‌بن ابی وقاص، سعید‌بن زید، سلمة‌بن اسلم، طلحه‌بن عبد الله، عاصم‌بن ثابت، عباد‌بن بشر، عبدالرحمن‌بن عوف، عبدالله‌بن جحش، عبدالله‌بن عمر، عبیده‌بن

۱. درباره‌ی وضعیت مالی ابوبکر اغراق‌هایی در منابع صورت گرفته است. با بررسی متون چنین به دست می‌آید که او به پارچه‌فروشی در مکه اهتمام داشت؛ (*العارف*، ص ۵۷۵) و همه‌ی منابع به تاجر بودن وی اذعان دارند؛ از جمله تاریخ *الأمم والمملوک*، ج ۲، ص ۳۱۷؛ این‌الاثیر، ۱۹۶۵)، *الكامل فی التاریخ*، ج ۲، بیروت؛ دارصادر، داربیروت، ص ۵۹؛ *تاریخ الإسلام*، ج ۱، ص ۱۲۸؛ با توجه به این که اعضای قبائل بر اساس موقعیت عشیره و طایقه‌ی خود در قبیله، اقدام به تجارت می‌کردند و بنی تمیم از نسب چندان بالای در روابط قبیله‌ای برخوردار نبود، بنابراین نمی‌توانست در تجارت نقش چندان پر رنگی ایفا کند؛ (فاطمه اروجلو، «بررسی سیاست راهبردی تسویه‌ی حضرت محمد ﷺ»، به راهنمایی دکتر علیمحمد ولوی، پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۶، ص ۷۹)؛ ضمن آن که اسناد دیگری بر تنگی معيشت او در مدینه حکایت دارد که از آن جمله بیهقی بر گرسنگی و خروج او و عمرین خطاب از منزل و رفتن نزد ابوهیثم بن تیهان برای رفع گرسنگی خود گزارش می‌دهد؛ (احمد بن حسین بیهقی، ۱۴۰۵)، *دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشريعة*، ج ۱، تحقیق عبدالمعطی قلعجی، بیروت؛ دارالکتب العلمیة، ص ۳۶۰).

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۷

حارث، عتبه بن غزوون، عثمان بن عفان،^۱ علی بن ابی طالب علیه السلام، عکاشة بن محسن، عماره بن حزم، عمر بن خطاب،^۲ عمرو بن امية ضمری، قتادة بن نعمان، محمد بن مسلمه، معاذ بن جبل، معتب بن قشیر، مقداد بن اسود، انس بن نصر، جبار بن سخر، حرام بن ملحان، خالد بن بکیر، خبیب بن عدى، خوات بن جبیر، زید بن دئنه، سائب بن عثمان، سعد بن عبید، سلمة بن اکوع، شجاع بن وهب، عبدالله بن جبیر، عبدالله بن طارق، قرمان بن حارت، قطبة بن عامر، قيس بن سکن، معتب بن عبید در عداد اصحابی هستند که بنابر قراین و شواهد می‌توان آن‌ها را در این گروه اقتصادی قرار داد.

۳) اصحاب با پایگاه پایین اقتصادی:

این افراد از پایین‌ترین سطح درآمد برخوردار بودند و به سختی توان امارات معاش و حضور در صحنه‌های جنگی و تهیه‌ی لوازم مربوط به آن را داشتند و از این رو در موقعی از غنایم و صدقات، اموالی برای آنان منظور می‌شد. اهل صفة،^۳ برخی از افرادی که به حلف افراد ثروتمند در می‌آمدند، بردگان و برخی از موالی که به دلیل نداشتن پایگاه بالای اجتماعی توان انجام فعالیت اقتصادی نداشتند. همچنین وجود روایت یا روایاتی از خود اصحابی درباره‌ی فقر و نادرایش و یا نزول آیه در این خصوص، همگی در یافتن مصاديق این قشر مورد توجه قرار گرفته است. فهرست نام آنان بدین شرح می‌باشد: ابوایوب انصاری، ابودجانه، ابوزر غفاری، ابوسعید خدری، ابوعبس بن جبر، ابومرشد بن کنان، ابوموسی اشعری، ابوهریره، اسماء بن حارثه، انس بن مالک، بلال بن رباح، ثابت بن افرم،

۱. درباره‌ی ثروت و دارایی عثمان نیز اغراق‌های بسیاری صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به کمک ده هزار دیناری او در تجهیز سپاه اشاره کرد؛ (الحیاة الحیوان، ج ۱، ص ۸۲؛ تاریخ نگاران شغل او را در جاهلیت پارچه فروشی ذکر کرده‌اند؛ (همان، ص ۲۷۸)، و برخی از اشتغال او به تجارت نیز سخن گفته‌اند؛ (الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۴۴؛ سبل الهدی، ج ۱۱، ص ۱۳۹)؛ اما درباره‌ی نوع کالاهای مورد معامله‌ی او یا سفرش با کاروان‌های تجاری به نقاط مختلف هیچ گزارشی موجود نیست. ضمن آن‌که نام او در ردیف بازرگانان بزرگ قریش نیز برده نشده است.

۲. عمرین خطاب در دوران جاهلی به خرید و فروش اشتغال داشت؛ (حیاة الحیوان، ج ۱، ص ۲۷۸) و خود نقش مستقلی در تجارت نداشت. بنابر روایت بیهقی که در بالا به آن اشاره شد، نمی‌توان او را از اصحاب دارای وضعیت اقتصادی بالا نام برد.

۳. برای دیدن اسمی آنان نک: (الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۹۶؛ هجویری، (۱۳۸۷ش)، کشف المحبوب، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش، صص ۱۲۰-۱۲۱).

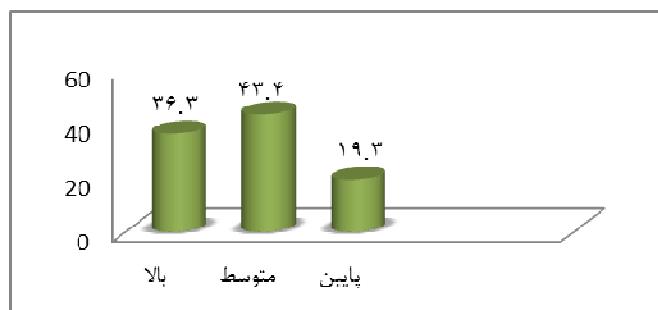
جابر بن عبدالله، حارث بن صمة، خباب بن ارّت، سالم مولی ابوحدیفة، سعد بن زید اشهلی، سلمان فارسی، سهل بن حنیف، عبدالله بن ابی حدرد، عبدالله بن عمرو بن حرام، عبدالله بن مسعود، عمار بن یاسر، مرند بن ابی مرند.

از بررسی وضعیت اقتصادی اصحاب در هر یک از سه دسته‌ی مورد نظر چنین جدولی به دست می‌آید.

جدول شماره ۲- وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات و فراوانی آنان

وضعیت اقتصادی اصحاب	تعداد	درصد
وضعیت بالای اقتصادی	۴۵	۳۶.۳
وضعیت متوسط اقتصادی	۵۵	۴۳.۴
وضعیت پایین اقتصادی	۲۴	۱۹.۳
مجموع	۱۲۴	۱۰۰

نمودار شماره ۱- وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات و فراوانی آنان

بر اساس نمودار فوق، چنین به نظر می‌رسد که اقسام متوسط اقتصادی ۴۳.۴ درصد، اقسام بالا ۳۶.۳ درصد، و سیس اقسام کم درآمد، ۱۹.۳ درصد از مجموع اصحاب شاخص در غزوات را تشکیل دادند. بنابراین از میان گروه‌های اقتصادی سه گانه‌ی حاضر در غزوات، غلبه با اقسام متوسط است.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۹

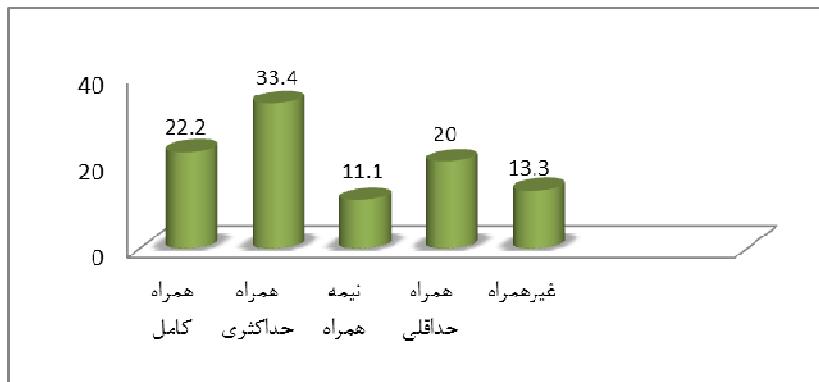
همبستگی سنجی و بررسی داده‌ها

وضعیت همراهی در هریک از سه گروه اقتصادی به شرح داده‌های منفکی در جدول زیر است.

جدول شماره ۳- همبستگی میزان همراهی و وضعیت اقتصادی

مجموع گروه‌های اقتصادی	غیرهمراه		همراه حداقلی		نیمه همراه		همراه حداقلی		همراه کامل		سنخ	وضعیت اقتصادی
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد		
۱۰۰	۴۵	۱۳.۳	۶	۲۰	۹	۱۱.۱	۵	۳۳.۴	۱۵	۲۲.۲	۱۰	وضعیت بالای اقتصادی
۱۰۰	۵۵	۱۸	۱	۱۸	۱	۹	۵	۵۴.۶	۳۰	۳۲.۸	۱۸	وضعیت متوسط اقتصادی
۱۰۰	۲۴	۰	۰	۰	۰	۸.۴	۲	۶۶.۶	۱۶	۲۵	۶	وضعیت پایین اقتصادی

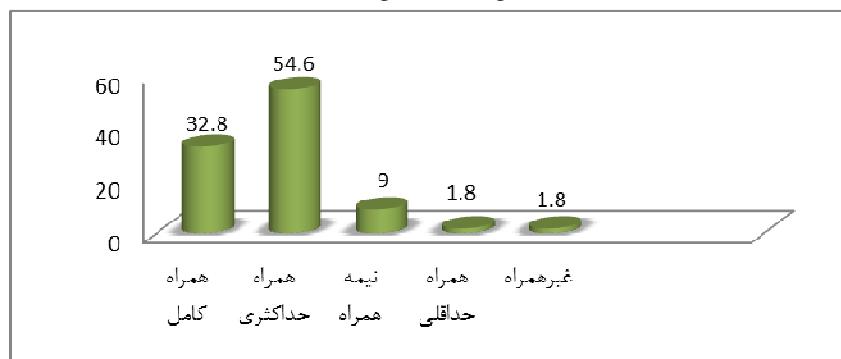
نمودار شماره ۲- همبستگی میزان همراهی اصحاب و وضعیت بالای اقتصادی

براساس داده‌های نمودار فوق، ۳۳.۴ درصد از اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی در سنخ همراه حداقلی، ۲۲.۲ درصد از این دسته در سنخ همراه کامل، ۲۰ درصد در سنخ همراه حداقلی، ۱۳.۳ درصد در سنخ غیرهمراه و ۱۱.۱ درصد در سنخ نیمه همراه قرار دارد. بنابراین در میان اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی غلبه با همراهان حداقلی است.

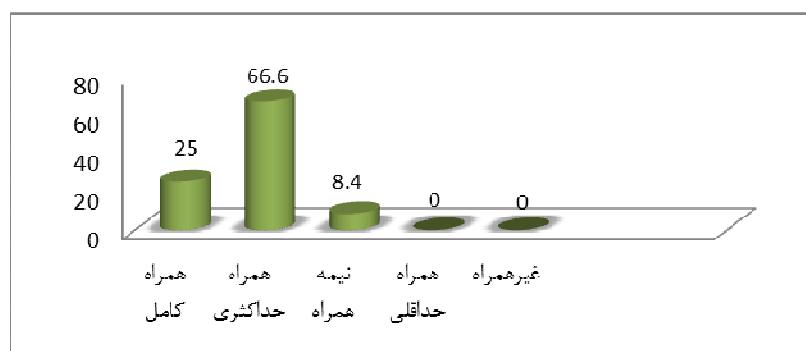
۱۵۰ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۱۰

نمودار شماره ۳- همبستگی میزان همراهی و وضعیت متوسط اقتصادی

نتایج نشان می‌دهد که ۵۴.۶ درصد از اصحاب دارای وضعیت متوسط اقتصادی همراهی حداکثری داشتند، همچنین از این گروه ۳۲.۸ درصد، همراهی کامل، ۹ درصد همراهی نیمه و به میزانی یکسان یعنی حدود ۱.۸ درصد همراهی حداقلی و یا عدم همراهی داشتند.

نمودار شماره ۴- همبستگی سنجدی میزان همراهی و وضعیت پایین اقتصادی

همچنین آمارها بیانگر این واقعیت است که ۶۶.۶ درصد از فراوانی اصحاب دارای وضعیت پایین اقتصادی مربوط به همراهان حداکثری و پس از آن ۲۵ درصد مربوط به همراهان کامل است و ۸.۴ درصد از این قشر از مصاديق نیمه همراه تلقی شده‌اند. هیچ درصدی از فراوانی این قشر به همراه حداقلی و غیرهمراه اختصاص نیافته است. در یک جمع‌بندی می‌توان چنین گفت که مجموع دو سنت همراه کامل و حداکثری که به همراهی با پیامبر ﷺ گرایش بیشتری داشتند، در میان اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی، ۵۵.۶

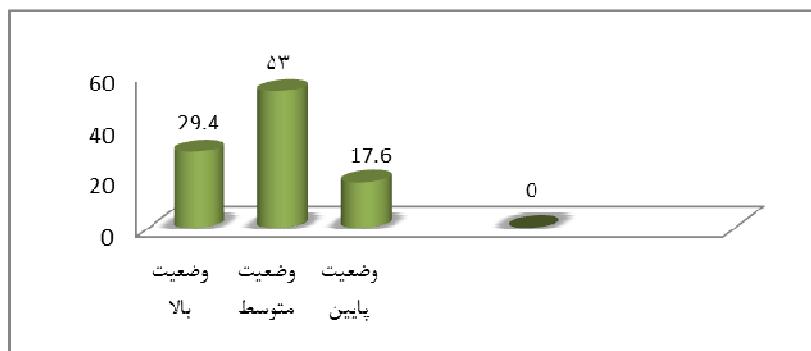
تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۵۱

درصد، در اقساط میانی حدود ۸۷.۴ درصد و در اقساط پایین ۹۱.۶ درصد است. بنابراین اصحاب با وضعیت پایین اقتصادی، گرایش بیشتری به همراهی با رسول خدا صلی الله علیه داشتند. در ادامه بحث به بررسی رابطه میان میزان همراهی افراد در غزوات و ارتباط آن با وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص حاضر در غزوات پرداخته خواهد شد.

جدول شماره ۴- همبستگی سنجی وضعیت اقتصادی و میزان همراهی اصحاب در هریک از سنخها

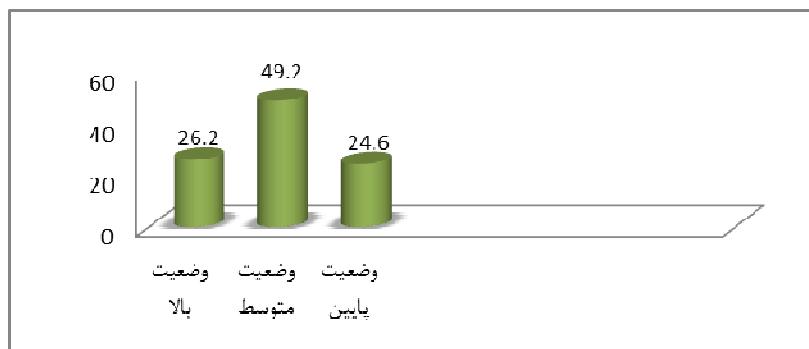
سنخها	وضعیت اقتصادی		وضعیت متوسط اقتصادی		وضعیت بالای اقتصادی		مجموع همراهان	
	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
همراه کامل	۲۹.۴	۳۴	۱۷.۶	۶	۵۳	۱۸	۲۹.۴	۱۰
همراه حداقلی	۴۹.۱	۶۱	۲۶.۲	۱۶	۴۹.۲	۳۰	۲۴.۶	۱۵
نیمه همراه	۹.۶	۱۲	۱۶.۶	۲	۴۱.۷	۵	۴۱.۷	۵
همراه حداقلی	۸	۱۰	۰	۰	۱۰	۱	۹۰	۹
غیرهمراه	۵.۶	۷	۰	۰	۱۴.۳	۱	۸۵.۷	۶

نمودار شماره ۵- همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ اول

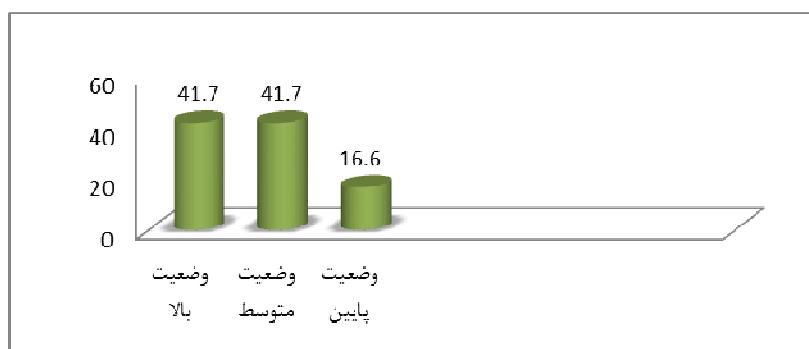
براساس نمودار فوق، ۲۹.۴ درصد از همراهان کامل از وضعیت بالای اقتصادی و ۵۳ درصد از وضعیت متوسط برخوردار و ۱۷.۶ درصد دارای وضعیت پایین اقتصادی بودند.

نمودار شماره ۶ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ دوم

۴۹.۲ درصد از همراهان حداکثری از وضعیت بالا، ۲۶.۲ درصد از وضعیت متوسط و ۲۴.۶ درصد از وضعیت پایین درآمدی برخوردار بودند. بنابراین در این سنخ نیز غلبه با اشار متوسط اقتصادی است.

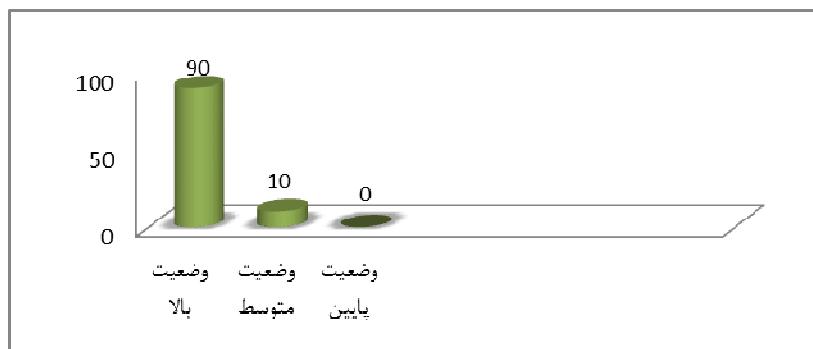
نمودار شماره ۷ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ سوم

نمودار فوق نشان می‌دهد که ۴۱.۷ درصد از نیمه همراهان از وضعیت بالا و به همان میزان از وضعیت متوسط و ۱۶.۶ درصد از وضعیت پایین برخوردار بودند.

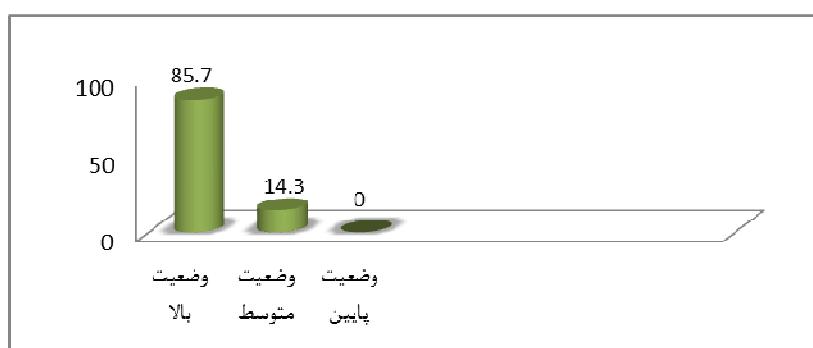
تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۵۳

نمودار شماره ۸ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ چهارم

چنانچه مشاهده می‌گردد، تغییر فاحشی میان نمودار فوق و نمودارهای قبلی پدیدار است. ۹۰ درصد از همراهان حداقلی به اقشار بالای اقتصادی و تنها ۱۰ درصد از آنان به اقشار متوسط مربوط است و هیچ درصدی از فراوانی به وضعیت پایین اختصاص نیافته است.

نمودار شماره ۹ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ پنجم

در نمودار فوق نیز روند کاهش همراهی در میان قشر بالای اقتصادی به خوبی نمایش داده شده است. ۸۵.۷ درصد از مجموع غیرهمراهان دارای وضعیت اقتصادی بالا بودند، در حالی که تنها ۱۴.۳ درصد از آنان دارای وضعیت اقتصادی متوسط بودند و هیچ یک از اصحاب متعلق به قشر پایین اقتصادی در سنخ غیرهمراه قرار نگرفته اند.

نتیجه

براساس آمارها و ارقام ذکر شده چنین به نظر می‌رسد که رابطه‌ی معناداری میان نوع یا میزان همراهی و وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات وجود دارد؛ در میان قشر بالای اقتصادی، حرکت به سمت عدم همراهی است و بسامد فراوانی در این قشر، از سنخ اول به پنجم رو به افزایش است. با توجه به بالا بودن میزان حضور قشر میانی در غزوات و قرار گرفتن بخش عمدۀ بار مسئولیت جهاد بر دوش آنان، تراکم جمعیت اصحاب در سنخ‌های اول که به همراهی گرایش بیشتری دارند، در مقایسه با سنخ‌های آخر، بیشتر است و به عبارت دیگر بسامد فراوانی در این قشر، از سنخ‌های اول به سنخ‌های آخر رو به کاهش است. درباره‌ی قشر پایین اقتصادی چنین حاصل شد که به رغم محدودیت این گروه در فرآهم آوردن امکانات و لوازم جنگی و حضور در جنگ، تمایل به همراهی میان آنان بیشتر از عدم همراهی است و به تسامح می‌توان گفت که بسامد فراوانی در این قشر نیز از سنخ اول به سنخ پنجم رو به کاهش است.

فهرست منابع و مأخذ

- قرآن کریم

کتاب‌ها و مقالات:

- ابن الاشیر، عز الدين أبوالحسن على بن محمد، (١٩٦٥)، *الكامل في التاريخ*، بيروت: دار صادر، دار بيروت.
- ———، (١٤٠٩)، *أسد الغابة في معرفة الصحابة*، بيروت: دار الفكر.
- ابن حبيب، ابو جعفر محمد، (بٰٰ تا)، *المحبر*، تحقيق ایازه لیختن شتیتر، بيروت: دار الآفاق الجديدة.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، (١٤١٥)، *الإصابة في تمييز الصحابة*، تحقيق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد موعض، بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن سعد، محمد، (١٤١٠)، *الطبقات الكبرى*، تحقيق محمد عبد القادر عطا، بيروت: دار الكتب العلم.
- ابن سیدالناس، أبو الفتح محمد، (١٤١٤)، *عيون الأثر في فنون المغازى والشمائل والسير*، تعلیق ابراهیم محمد رمضان، بيروت: دار القلم.
- ابن عبدالبر، أبو عمر يوسف بن عبدالله بن محمد، (١٤١٢)، *الاستيعاب في معرفة الأصحاب*، تحقيق علی محمد البجاوی، بيروت: دار الجيل.
- ابن قتيبة، ابو محمد عبد الله بن مسلم، (١٩٩٢)، *ال المعارف*، تحقيق ثروت عکاشه، القاهره: الهیئه المصریه العامه للکتاب.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (١٤٠٧)، *البداية والنهاية*، بيروت: دار الفكر.
- ابن هشام، ابو محمد عبدالملک، (بٰٰ تا)، *السيرة النبوة*، تحقيق مصطفی السقا و ابراهیم الأباری و عبد الحفیظ شلبی، بيروت: دار المعرفة.
- اروجلو، فاطمه، «بررسی سیاست راهبردی تسویهی حضرت محمد ﷺ»، به راهنمایی علی محمد ولوی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ، دانشگاه الزهراء، ١٣٨٦.
- البلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، (١٤١٧)، *أنساب الأشراف* (كتاب جمل)، تحقيق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بيروت: دار الفكر.
- یعقوبی، ابویکر احمد بن حسین، (١٤٠٥)، *دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشریعة*، تحقيق عبد المعطی قلعجی، بيروت: دار الكتب العلمية.
- دمیری، کمال الدین، (١٤٢٤)، *حياة الحيوان الكبير*، بيروت: دار الكتب العلمية.
- دیلمی، شیخ حسن، (١٤١٢)، *إرشاد القلوب إلى الصواب*، قم: شریف رضی.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، (١٤١٣)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر والأعلام*، تحقيق عمر عبدالسلام تدمیری، بيروت: دار الكتاب العربي.
- راوندی، قطب، (١٤٠٩)، *الخراتج والجرائح*، قم: مدرسه امام مهدی.
- الصالحی الشامی، محمد بن یوسف، (١٤١٤)، *سیل الهدی و الرشداد فی سیرة خیر العباد*، تحقيق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد موعض، بيروت: دار الكتب العلمية.

۱۵۶ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۱۰

- الطبری، أبو جعفر محمد بن جریر، (۱۳۸۷)، *تاریخ الامم و الملوك*، تحقيق محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث.
- گروثز، چارلز، (۱۳۷۸)، *جامعه‌شناسی مرتون*، ترجمه زهره کسایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- گرت، هانس و سی. رایست میلس، (۱۳۸۰)، *منش فرد و ساختار اجتماعی (روان‌شناسی نهادهای اجتماعی)*، ترجمه اکبر افسری، تهران: آگه.
- المقدسی، مطهر بن طاهر، (بی‌تا)، *البلد و التاریخ*، بورسعید: مکتبة الثقافة الدينية.
- المقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی، (۱۴۲۰)، *إمتاع الأسماع*، تحقيق محمد عبد‌الحیم النمیسی، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- واقدی، محمدبن عمر، (۱۴۰۹)، *المغازی*، تحقيق مارسدن جونز، بیروت: اعلمی.
- ویر، ماکس، (۱۳۷۴)، *اقتصاد و جامعه*، ترجمه عباس منوچه‌ری، مهرداد ترابی‌نژاد و مصطفی عmadزاده، تهران: مولی.
- هجویری، ابوالحسن علی‌بن عثمان، (۱۳۸۷)، *کشف المحجوب*، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش.

منابع لاتین:

-Abercrombie, S. Nicholas, S. Hill and B. S. Turner, (1994), *The penguin Dictionary of sociology*, London: third edition.